

СІСТЭМНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ ФАУНІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ І НАМЕНКЛАТУРЫ

У сучаснай лінгвістыцы ідэя сістэмнасці мовы з’яўляецца аксіёмай. Пад сістэмай разумеюць складанае адзінства ўзаемазвязаных і ўзаемазалежных элементаў, якое характарызуецца цэласнасцю і наяўнасцю ўстойлівых сувязей паміж элементамі – структурай. Сістэмнасць мовы праяўляецца як на ўзроўні іерархіі яе падсістэм (фанетычнай, марфалагічнай, лексічнай і сінтаксічнай), так і ў межах кожнай з падсістэм. Так, на лексічным узроўні з пункту гледжання сфер выкарыстання ўмоўна выдзяляюцца лексіка агульнаўжывальная і лексіка абмежаванага выкарыстання. Агульнаўжывальная лексіка выкарыстоўваецца неабмежавана, незалежна ад стылю мовы і належыць да самых розных сфер жыцця. Лексіка абмежаванага выкарыстання ўключае словы, уласцівыя пэўнай тэрытарыяльнай (дыялектная лексіка) ці сацыяльнай групе людзей (жаргон і спецыяльная лексіка). Спецыяльнай лексікай карыстаюцца ў асноўным прадстаўнікі пэўнай галіны навукі, прафесіі ці роду заняткаў. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з’яўляюцца тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы. Прадмет разгляду дадзенага даследавання – фауністычная тэрміналогія і наменклатура, г.зн. навуковыя назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, у прыватнасці, птушак.

Існуе мноства значэнняў паняцця “тэрмін”. Паводле Б.Н. Галавіна “тэрмін – гэта слова ці падпарадкавальнае словазлучэнне, якое мае спецыяльнае значэнне, выражае і фарміруе прафесіянальнае паняцце і прымяняецца ў працэсе пазнання і асваення навуковых і прафесійна-тэхнічных аб’ектаў і адносін паміж імі” [3, с. 5].

Адпаведна “тэрміналогія – гэта суаднесена з прафесійнай сферай дзейнасці (галіной ведаў, тэхнікі, кіравання, культуры) сукупнасць тэрмінаў, звязаных паміж сабой на паняццёвым, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях” [3, с. 5]. Тэрміналогіяй таксама называюць навуку аб тэрмінах (сінонім – тэрміназнаўства) і частку слоўнікавага складу мовы, якая ахоплівае спецыяльную лексіку (сінонім – спецыяльная лексіка).

Інакш кажучы, тэрмін з’яўляецца “элементам пэўнай тэрмінасістэмы і адлюстроўвае не толькі ўзаемасувязь матэрыяльных элементаў у сістэме мовы, але і сувязь адпаведных паняццяў паміж сабой” [9, 47]. Відавочна, што тэрміны існуюць у мове не ізалявана адзін ад аднаго. Яны ўтвараюць тэрмінасістэмы як складанае цэлае, якое ўключае абзначэнні ўзаемазвязаных і суадносных навуковых і прафесійных паняццяў пэўнай галіны ведаў. Як і любая іншая сістэма, тэрміналагічная сістэма характарызуецца прыметамі цэласнасці, структурнасці (наяўнасць устойлівых сувязей паміж элементамі), іерархічнасці, залежнасці тэрмінасістэмы ад аб’ектаў навакольнага матэрыяльнага свету і г.д.

Важнай асаблівасцю сістэмнай арганізацыі тэрміналогіі з’яўляецца наяўнасць у складзе спецыяльнай лексікі звязаных з тэрмінамі наменклатурных адзінак. Па словах А.А. Рэфармацкага, калі тэрміналогія

найперш звязана з сістэмай паняццяў пэўнай навукі, то наменклатура толькі дае “этыкеткі” яе аб’ектам [8, 47]. Наменклатура не суадносіцца непасрэдна з паняццямі, яна называе аб’екты вывучэння навукі і з’яўляецца больш намінацыйнай, чым тэрміны. Згодна з семантычнай структурай слова, якая апісваецца семантычным трохвугольнікам, тэрмін прадстаўляе сігніфікатыўны кампанент (адносіны “слова – паняцце”), а наменклатурны адзінкі – дэнацыйны кампанент (адносіны “слова – прадмет”). Суадноснасць і цесная сувязь тэрмінаў і наменклатуры робяць магчымым ўжыванне тэрмінаў “тэрмін-паняцце” (уласна тэрмін) і “тэрмін-назва” (наменклатура; 2, 270). Адпаведна, словы “клас”, “атрад”, “сямейства”, “род” і г.д. – гэта тэрміны, а словы “Птушкі” (клас Птушкі), “Гагарападобныя” (атрад Гагарападобныя), “Гагаравыя” (сямейства Гагаравыя), “Гагара” (род Гагара) – наменклатурныя назвы.

Адпаведна з раней прыведзеным азначэннем тэрміналогіі як “суаднесенай з прафесійнай сферай дзейнасці сукупнасці тэрмінаў, звязаных паміж сабой на паняццыйным, лексіка-семантычным, словаўтваральным і граматычным узроўнях” [3, 5] разгледзім фауністычную тэрміналогію і наменклатуру. Элементамі тэрміналагічнай арніталагічнай сістэмы з’яўляюцца тэрміны, якія апісваюць свет птушак. Навуковая арніталагічная наменклатура ўяўляе сабой сукупнасць назваў, якія “лагічна ўзаемазвязаны і ўзаемазалежны на ўзроўні сістэматычнай класіфікацыі” [5, 32] з адпаведнымі паняццямі.

Семантычныя адносіны паміж тэрмінамі ў межах асобнай тэрмінасістэмы абавязкова маюць лагічны характар. Так, у фауністычнай тэрмінасістэме існуе наступная іерархія паняццяў: клас → надтарад → атрад → падатрад → надсямейства → сямейства → падсямейства → род → від. Гэтыя тэрміны-паняцці і суадносныя ім тэрміны-назвы звязаны паміж сабой на паняццыйным узроўні.

Адзінкі тэрмінасістэмы ўступаюць паміж сабой у лагічныя адносіны гіпаніміі, г.зн. у рода-відавых адносіны. Гэтыя адносіны ўласцівыя як аднаслоўным тэрмінам, так і тэрміналагічным словазлучэнням (відавых назвы). Гіпанімічныя адносіны назіраюцца на ўзроўнях “клас – атрад”, “атрад – сямейства”, “сямейства – род” і “род – від” і інш. Пры рода-відавых адносінах вылучаецца два тыпы слоў: слова-гіперонім выражае родавае (больш шырокае, агульнае) паняцце, а слова-гіпонім – відавое (больш канкрэтнае) паняцце. Змест відавога паняцця на кожным узроўні іерархіі шырэйшы за змест родавага, а яго аб’ём паступова звужаецца да родавых і відавых назваў (уласна наменклатура).

На словаўтваральным узроўні сістэмнасць арніталагічнай наменклатуры выражаецца ў аднатыповасці словаўтваральных фармантаў. Так, для абазначэння атрадаў выкарыстоўваюцца прыметнікі з фармантам -падобныя: *гагарападобныя, буслападобныя, гусепадобныя, сокалападобныя* і інш. Назвы сямействаў – гэта прыметнікі на -ія(-ыя): *гагаравыя, чаплевыя, буславыя, качыныя, ястрабіныя, сакаліныя, скапіныя* і інш. Родавыя назвы птушак выражаюцца назоўнікамі і словазлучэннямі: род *паганка, пелікан, сокал, белая чапля, белая сава, сініца, каралёк* і інш. Відавых тэрміны-словазлучэнні паводле структуры падзяляюцца на простыя (двухслоўныя) і састаўныя, якія ўключаюць тры і больш кампанентаў. Для арніталагічнай наменклатуры характэрны двух- і трохслоўныя тэрміны, якія называюць віды і падвіды. Відавых назвы – двухслоўныя словазлучэнні: *сыч дамавы, сава балотная,*

сініца чубатая, каралёк жоўтагаловы, кулік-верабей і інш. Падвіды абазначаюцца трохслоўнымі намінацыямі: *чапля белая вялікая, дзяцел сярэдні стракаты* і інш.

Акрамя таго, састаўныя наменклатурныя назвы характарызуюцца пэўнымі сінтаксічнымі і логіка-семантычнымі сувязямі паміж кампанентамі. Так, “асноўная роля ў абазначэнні відаў і падвідаў адводзіцца родавай назве, залежная – прыметнікам-азначэнням і назоўнікам-прыдаткам, якія надаюць відам і падвідам адрознівальную характарыстыку” [5, 34], але пры семантычным падыходзе залежны кампанент аказваецца семантычна першасным, а граматычна галоўны – семантычна залежным. Гэта звязана з тым, што менавіта залежныя кампаненты “ўказваюць на прыметы (уласцівасці) аб’ектаў, якія прывялі да выдзялення паняцця, якое адпавядае данаму тэрміну” [7, 139].

Сінтаксічныя сувязі рэалізуюцца ў мадэлях тэрміналагічнага словазлучэння. Састаўныя двухслоўныя відавныя номены маюць некалькі мадэляў: 1) назоўнік + залежны прыметнік; 2) назоўнік + залежны назоўнік-прыдатак; 3) назоўнік + залежны назоўнік Р. скл.

Найбольш распаўсюджаная пры ўтварэнні двухслоўных тэрмінаў мадэль “назоўнік + залежны прыметнік” (190 намінацый з 227): *амялушка звычайная, аўсянка садовая, бугай вялікі, бугай малы, валасянка шэрая, валасянка ястрабіная, дзяцел беласпінны, дзяцел трохпальцы, жаваранак рагаты, жаваранак чубаты, чэрнець чубатая, чэрнець марская* і інш. Для прыродазнаўчай тэрміналогіі характэрна постпазіцыя залежнага кампанента. Галоўны кампанент звязаны з залежным азначальнымі адносінамі. У якасці залежнага выступае просты ці складаны прыметнік.

Другой паводле распаўсюджанасці з’яўляецца мадэль “назоўнік + залежны назоўнік-прыдатак” (31 назва): *арлан-белахвост, валасянка-завірушка, гарыхвостка-чарнушка, лебедзь-клікун, лебедзь-шыпун, крыжадзюб-яловік, сокал-сапсан, ястраб-перапёлачнік, ястраб-цецяроўнік* і інш. Парадак кампанентаў у такіх словазлучэннях устойлівы – залежны кампанент заўсёды стаіць пасля галоўнага. Адносіны паміж імі азначальныя.

Мадэль “назоўнік + залежны назоўнік Р. скл.” пададзена адной назвай: *дрозд Наўмана* (птушка названа паводле прозвішча вучонага, які адкрыў і вывучаў гэты від). Залежны кампанент знаходзіцца ў постпазіцыі да галоўнага. Адносіны ў словазлучэнні азначальныя.

Трохслоўнае словазлучэнне служыць для абазначэння падвідаў птушак і ўтвараецца па мадэлі “назоўнік + некалькі залежных прыметнікаў”: *дзяцел вялікі стракаты, дзяцел малы стракаты, дзяцел сярэдні стракаты, чапля белая вялікая, чапля белая малая* (усяго 5 назваў, 2,2 %). Для арніталагічных тэрмінаў, што маюць такую структуру, характэрна прэпазіцыя галоўнага кампанента, які звязаны з залежнымі азначальнымі адносінамі.

Такім чынам, сістэмная арганізацыя фауністычнай тэрміналогіі і наменклатуры праяўляецца:

1) на паняццым узроўні – у суадносінах і цеснай сувязі тэрмінаў і наменклатуры;

2) на семантычным узроўні – у строгай іерархіі паняццяў (клас → атрад → сямейства → род → від) і гіпанімічных (рода-відавых) адносінах на ўзроўнях “клас – атрад”, “атрад – сямейства”, “сямейства – род” і “род – від” і інш.;

3) на словаўтваральным узроўні – у аднатыповасці словаўтваральных фармантаў і мадэляў пры ўтварэнні назваў атрадаў, сямействаў, родаў і відаў;

4) на граматычным узроўні – у наяўнасці пэўных мадэляў тэрміналагічных словазлучэнняў, паміж кампанентамі якіх назіраюцца пэўныя сінтаксічныя і логіка-семантычныя сувязі.

ЛІТАРАТУРА

1. Антропаў М.П. Беларуская арніталагічная тэрміналогія // Тэрміналагічны зборнік’85–86. – Мн., 1990. – С. 40–51.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
3. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М: Высш. шк., 1987.
2. Грачыха Т.А. Структурна-семантычная характарыстыка беларускай фаунанаменклатуры // Веснік ВДУ. 1997. – № 1. – С. 13–17.
3. Грачыха Т.А. Сучасная беларуская фаўністычная наменклатура як сістэма // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1997. – № 1. – С. 32–35.
4. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977.
5. Лапкоўская А. Сінтаксічны спосаб утварэння беларускіх батанічных тэрмінаў (на прыкладзе двухслоўных тэрмінаў) // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы VI Междунар. конф. Ч. 1. – Гродно: ГрГУ, 1998. – С. 133–140.
6. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М., 1961. – С. 46–54.
7. Сергеевнина В.М. О методике выделения терминов // Термин и слово. – Горький: ГГУ, 1982. – С. 46–53.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мн.: БелСЭ, 1977–1984.
9. Энцыклапедыя прыроды Беларусі: У 5 т. – Мн.: БелСЭ, 1983–1986.

